

60-ліття Програм ім. Фулбрайта 60th Anniversary of the Fulbright Program

Цього року не тільки американці, але й наукова спільнота в цілому світі відзначає 60-ту річницю існування програм наукових обмінів ім. сенатора Вільяма Фулбрайта. У 2005 минуло сто років з дня народження Фулбрайта, і цю дату також відмітили у багатьох столицях світу. Навряд чи пам'ять про цього американського політика втрималась, якби не програми наукових обмінів, що носять його ім'я. Сьогодні начислюємо сотні державних діячів у різних країнах світу, і тисячі науковців, митців, представників різних професій, котрі провели рік чи два за програмою Фулбрайта. Біля 50 000 американців, у свою чергу, як фулбрайтівці стажувались або читали курси в 150 країнах світу. Слід зазначити, що програма Фулбрайта розрахована на широкий діяпозон науковців, гуманістів, діячів культури. За своєю природою вона не має політичної мети і не спрямована на політиків, хоч деякі фулбрайтівці і стають політиками. Тобто, ця програма розрахована на інтелігенцію. Та навряд чи сам Фулбрайт знав, що таке інтелігенція. Десь, мабуть, пам'ятав, що у нью-йоркському Френч Вілідж була якась групка письменників, згуртованих кругом журнальчика (та його назву «Маси» вже Фулбрайтові, мабуть, треба було підказати), що закликав до всесвітньої революції. Вони то й називали себе інтелігентами. То чому ж тепер у конкурсному підборі на стипендії Фулбрайта в широкому розумінні слова бере участь інтелігенція? США дали світові програму обмінів для інтелігенції. Щойно в 1970-их роках Радянський Союз дуже неохоче приступив до програми обмінів Фулбрайта, і сучасна Росія не надто захоплюється нею, проте інтелігенція Росії радо подається на Програму. Росія не дала світові популярних програм обміну, але дала велику літературу про інтелігенцію, яка творить свого роду об'єкт обміну.

Росія дала світові інтелігенцію не в значенні прикмет, що відрізняють *гомо сапієнс* від решти творіння, а як окреслення групи освічених людей, які не обов'язково мають труднощі із заробітками у своїх професіях. Інтелігенція відчуває потребу виробити власну позицію, якщо вже не теорію, про громадські, суспільні та етичні справи, приділяючи менше уваги не стільки нормам поведінки, скільки узагальнюючому теоретичному принципіві. Інтелігенти гордяться своєю відданістю народові, нехтують владою та багатством і роздумують, як краще розв'язати всі проблеми світу за одним помахом. Правда, термін «інтелігенція» постав-таки в Німеччині десь у 1820-х роках. Але німці швидко перейшли до творення грандіозних філософських систем і кинулись кров'ю та залізом єднати свій розділений народ. Ані поняття, ані каста інтелігенції не прижились у Німеччині у різко ексклюзивному значенні — інтелігенція і народ, інтелігенція і влада, інтелігенція і держава. Незважаючи на те, що поняття «інтелігенція» вживається на Заході, там воно більш розмите й не набуває імпліцитно опозиційного значення до влади чи «естаблішменту».

Поняття інтелігенції перекочувало на Схід разом із німецькою філософією, особливо з Гегелем. Гердер був більш актуалізований на Південному Заході, в Україні. Тут поняття «інтелігенції» частіше зливалось з «народом». Хоч, варто зазначити, поняття «народ» не надто точне, бо часто криє в собі поняття нації. У кожному разі, в Україні більше уболівали за народ, ніж переймались роллю інтелігенції.

У поточному вжитку серед світового, інтелектуально зацікавленого загалу, інтелігент — це людина освічена, суспільно заангажована, принаймі на рівні писання листів у редакцію чи відозв до світу, яка вважає за необхідне мати власну думку і, у разі моральної потреби, критикувати владу. Зазвичай інтелігенція живе на Сході Європи. Характеризувати себе як інтелігент на Заході не прийнято.

У жодному разі «поняття» інтелігент не передбачає бажання влади. Коли інтелігент погоджується на адміністративну чи навіть державну посаду, то тільки заради загального добра, а не для задоволення власної амбіції. Інтелігенція гордиться не так своєю самостійністю, як інтелектуальною зверхністю над владними і багатими цього світу. Інтелігенція позірно не амбітна, а власне вивищення бачить у відчуженні від тих, кого критикує.

Над тим, що властиво є інтелігенція, яка її роль і відповідальність перед долею народу, росіяни міркували протягом ста років на Батьківщині та за кордоном. Згодом американці з правдивою любов'ю (це без будь-якої іронії) хотіли зрозуміти «русскую душу» і проливали море чорнила, намагаючись не так здефініювати поняття «інтелігенції», як зрозуміти, чого, власне, російська інтелігенція хотіла. А німецька інтелігенція в міжчасі вливалась то в освіту, то в державу, то просто в народ, і займалась хто чим — *eine kleine Nachtmusik oder eine sehr grosse Krieg*.

Росіяни так і не сформулювали чіткої дефініції інтелігенції, а дехто навіть заперечував саме її існування. Найповніше інтелігенція розвинулась-таки в старій Російській імперії. Там була відносно забезпечена й освічена верства людей, яка бачила надужиття влади й розуміла, що з цим й у інших частинах світу можна успішно боротись. Можливості практично протистояти суспільному та політичному злу були обмежені — можна було бути лікарем, агрономом, малим службовцем. І багато росіян ставали ними, але ні вони, ні про них багато не написано. Діти дворян і ті, які вирвались завдяки своєму розуму з бідності, повірили в силу інтелекту. «Пізнайте правду, і вона визволить вас», — цитували українські Кирилометодіївські братчики. Їх заарештовано, і українська інтелігенція переважно пішла визволяти не людство, а народ.

Російська інтелігенція, натомість, писала загально про людство, ототожнюючи свій народ із усім людством, так як мужеська стать ототожнюється із вселюдським. Інкубатором інтелігенції був університет. Студентська молодь імперії так розвинула рух студентських протестів, що напередодні революції 1905 року вже серед студентів зростав власний консервативний рух опору проти політизації студентства. Українські студенти, до речі, рятувались від утисків держави у центрі тої ж держави, у Петербурзі, зосереджуючись, як батьки, на народіві, а не на людстві. Інтелектуальне царство Геґеля частково подолав Кант, Ніцше і християнство. Мала групка професійних філософів, професорів Московського університету, до яких швидко прилучились капітети інших імперських університетів (особливо слід згадати Київ та Одесу), почали довгий шлях, який у 1903 році названо «від марксизму до ідеалізму». Частина російської інтелігенції, відкривши обмеження т.зв. стислої науки й позитивізму, формувала у своїх читачів духовні цінності. У той час,

як на Заході з філософії та історії народжувалась психологія та соціологія з їхнім намаганням витворити намацальні способи знання предметів, у Росії філософія надалі задавала тон психології. Російська інтелігенція так рятувала народ словесністю, що зрозуміла власне відчуження й безсилість. Критика інтелігенції, яка постала з лона самої російської інтелігенції, мала всі ознаки описаних вад. «Вехи» не були продуктом філософів — це блискучий плід інтелігенції. Двадцятилітній шум, що охоплював ці споріднені з ним видання — приблизно від 1909 до 1929 року, — не спопуляризував ідеї духовної відданості серед народів, які опирались на традиційне православ'я й імперське самодержав'я. Російська еліта, що повернулася на Батьківщину в 1920-х роках, виправдовувала своє повернення у збірці «Смена Вех», віддаючи перевагу патріотизмові. Їхні опоненти видали контр-збірку, «Із глибини», обстоюючи свій патріотизм і відданість духовним скарбам народу, які вони берегли від комуністичної заглади, котра нищила російський народ. Аргумент «Вех» і їхніх послідовників зводився до приписування російській інтелігенції зради традиційних ідеалів Росії, православ'я та згубного наслідування Заходу. Два наступні покоління російської інтелігенції прагнули згуманізувати Союз, видаючи підпільну збірку «Із под глиб» в 1979 році, де вони намагались знову повернути духовні цінності в історію Росії. Автори наслідували попередників і робили ті самі помилки, ототожнюючи віру з церковною структурою, а патріотизм зі святістю імперських кордонів.

Перебудова заторкнула і філософію, надаючи дискусії про інтелігенцію нового життя — безрезультатно для загалу навіть російської еліти. Народ не надто переймався інтелігенцією і її уболіванням за душу народу. Релігія, яка живиться тільки закодифікованим минулим, не занурюючись у живу матерію Божого сотворіння, тобто людей і людського життя, не зможе впливати на це життя.

«Вехи», з їхнім зідеалізованим баченням православ'я та самодержав'я, наочно продемонстрували слабкість інтелігенції як потенційно ефективної провідної верстви. Їхня слабкість полягала не в провалі з'єднатись з народом і його вірою, а у невмінні придумати практичні способи хоча б часткового втілення своїх благородних, але грандіозних бажань. Мала група російських академіків, для котрих навіть Владімір Соловйов, не говорячи вже про молодшого Ніколая Бердяєва, були лінивими крикунами, що заважали іншим працювати, не змогли приростити ідеал суспільно активного інтелектуала. Інтелігенція цурається вже за звичкою — громадською чи політичною — і тим збезцінює себе та залишається без можливості конкретного впливу на своє довкілля.

Російська інтелігенція показала безперспективність такої поведінки, навіть її згубні наслідки — то бездіяльність, то імперські мрії. Сьогодні, коли я хочу отримати практичну інформацію про готель у російській мальовничій глибинці, якщо такий є, про нього будуть знати в англомовній газеті Москви. Інтелігенція ж то в пошуках за душевним, то намагається відбудувати «великую Русь», і їй ніколи займатись таким трафаретом.

Інтелігенція протиставляє себе владі. Влада — це абстрактне поняття, на відміну від категорій «адміністрація», «бюрократія», «правління», навіть

«уряд», які є досить конкретними, зрозумілими і такими, що піддаються зміні. Влада, натомість, містить у собі невисловлене поняття зверхності, майже приймає за належне фіміям та похвалу. Вона просто невловима і тому може залякати нас. Та як кожне явище в природі, владу треба розглянути, простудіювати, зрозуміти і вміти «приручити» для загального добра. Злякавшись, прирікаємо владу на самознищення, бо не контрольована влада проростає бадиллям і душить здорові плоди, так як інтелігенція душить себе потоками слів.

Навіщо я згадую саме російську інтелігенцію, а не її, скажімо, французьких чи італійських відповідників, як-ото Камю чи Ігнаціо Сілоне? По-перше, російська інтелектуальна продукція поширена серед українських читачів (і серед галицьких теж), по-друге, російська інтелігенція, особливо еміграційна (обох повоєнних еміграцій), мала змогу безпосереднього спілкування і впливу на європейську інтелектуальну еліту. Так, Бердяєва читали у Франції, коли Шлемкевича в Америці ніхто й не знав. Російська інтелігенція після Першої світової війни писала про згубну суть комуністичного експерименту, українська розділилась: частина пішла-таки будувати українську вишивану загірну комуну, а частина звернулася до порятунку живої сили того народу, який залишився на рідній землі, вважаючи, що сила народу у самій землі, незалежно від того, хто нею править. (Коли замінили землю на місто, найшли духовність). По-третє, — і це найважливіше — російська інтелігенція, будучи представником знаного народу й маючи можливість працювати в університетах Європи й Америки, переосмислила свій досвід і частково передала його новій дисидентській інтелігенції. Позитивний імідж росіян за кордоном великою мірою створений приємним образом милого, волелюбного, терплячого та шляхетного російського інтелігента. На тому образі досі ґрунтуються погляди на Росію.

Здавалося, у 1990-их, у пору ще однієї ранньої зорі російської демократії, таки постануть сили, які зможуть втілити в життя Росію, в котрій «життя станет хорошо». Об'єктивно й історично на це були реальні можливості. Принаймі на папері інтелігенція добрих сто років виписувала всі концепції, остерігала перед небезпеками й вимальовувала світле майбутнє. Але не включалась у реальний процес, терпіла та не найшла конкретного шляху припинити терпіння. Постали церкви і хресні походи, не шпиталі при монастирях, як і не було російських менделєєв-ченців. Дух відділювався від матерії, чи в церквах, чи в університетах, чи на тому ж багатострадаючому журнальному папері.

Інтелігенція в Україні мала дещо відмінний шлях від побратимів росіян. І принаймі за останніх десять років перед тою ж інтелігенцією, як і перед російською, постають можливості поліпшити життя. В Україні недержавні громадські організації проявляють більше ініціативи ніж аналогічні товариства в Росії. Ну, правда, обидві країни великі. Але довкілля у кожного мале — під'їзд, катедра, школа, село, район міста. Невже ж Україні прийдеться повторити повністю російський досвід, не скориставшись з нього?

Пересічні американці мало знають про інтелігенцію, а для більшості саме слово є чуже. Воно в'яжеться з Нью-Йоркським Ґрінч Вілідж 1930-х років, або з деякими закритими політичними угрупованнями. Це не означає, що в

США не було інтелігенції. Однак, ці люди часами й не знали, що вони інтелігенти. Один із них був сенатор Дж. Вільям Фулбрайт. Він виростав у бідній родині в американській глибинці. Але йому пощастило попасти в добрі школи і скористатись програмою британського мецената Сесіла Роадса, того самого імперіяліста, що розбудовував південну Африку для добра Британської Імперії і свого гаманця. Роадс залишив фонд, ціллю якого було привозити молодих хлопців із віддалених «колоній» до серця Британської Імперії, де вони всмоктували живучі джерела Альбіону. Ця подорож відкрила Фулбрайтові світ і переконала його, що світ можна змінити і що імперії не відзеркалюють геґелівського завершення історії. І взагалі, Фулбрайт не вірив у завершення історії перед кінцем світу, а той кінець, на відміну від інших закінчень, уважав в Божих руках, тому не надто переймався ним.

Як тільки закінчилась остаточно Друга світова війна, Фулбрайт побачив реальну можливість без зайвої витрати неіснуючих коштів — війна забрала їх забагато — поширити ідею Роадса на цілий світ. Фулбрайт запропонував використати частину заборгованості держав західної Європи перед США на підтримку американських науковців у тій же Західній Європі. На відміну від односторонньої програми Роадса, яка мала демонструвати хлопцям пріоритети Британської Імперії (значно побляклі після перемоги бурів, які, окрім того, що їхнім іменем названо невихованих людей, таки подолали панську імперську армію, тим породжуючи скавтінг), план Фулбрайта розвинувся у двосторонньому напрямку. Швидко план Фулбрайта став обопільним — американці пізнають світову науку, а науковці з решти світу приїжджають до американських університетів зі своїми проектами, дослідями та лекціями. Програма швидко розростається, американське фінансування поповнюється підтримкою інших країн, і вже шістдесяті рік біля 150 країн проводять наукові обміни студентами, дослідниками та професорами зі США. Сьогодні нарахуємо сотні державних діячів у різних країнах світу й тисячі американських науковців, мистців, представників різних професій, котрі провели рік чи два за програмою Фулбрайта. Маленький почин, без теорії, без конференцій, без філософської підстави. Такий собі почин простого малого політика зі штату Арканзас.

Може, і в тому є малий урок для інтелігенції, де б вона не знаходилась. Може, і про це варто поговорити у наших нескінченних дебатах про роль інтелігенції, інтелектуалів і влади.

*Марта Богачевська-Хомяк
Директор Програми ім. Фулбрайта в Україні*